

TANULMÁNYOK

DR. PERES IMRE

Bölcsesség és szepulkrális eszkatológia

ZUSAMMENFASSUNG

Weisheit und sepulchrale Eschatologie: Der Autor der Studie beschreibt in der Einleitung die terminologischen Varianten der Weisheit und ihre Bedeutung für die Jenseitsvorstellungen der antiken Griechen, für die eschatologische Hoffnung des Alten Testaments und auch für die Eschatologie der paulinischen Briefe. Dann erklärt er anhand von vielen Beispielen, wie die Griechen die Weisheit suchen (1Kor 1,22) und wie sie die Weisheit mit ihren Facetten im Horizont der Jenseitsvorstellungen verstehen. Die griechischen Grabepigramme zeigen, dass die Griechen die Weisheit als menschliche Fähigkeit und Tugend auffassen, die sich 1. auf die Bildung (die Kenntnisse der Musik, Rhetorik, Literatur, Poesie, Philosophie, Rechtswissenschaft, Schauspielkunst, Medizin, Mathematik), 2. auf das ethische Verhalten, 3. auf die Religionspraxis und 4. auf die praktische Lebensklugheit beziehen. Die antiken epitafischen Texte verehren besonders die Verstorbenen mit diesen Fähigkeiten, die die Griechen als Weisheit anerkennen und um die sie sich zu Lebzeiten bemühen. Diese menschliche Tugend gilt auch für die Jenseitswelt. Im Alten Testament entwickelt sich die Vorstellung von der Weisheit in der Hoffnung des eschatologischen Heilsguts (Jes 11,2; 33,6), bewegt sich aber schon in die Sphäre der Apokalypthik hinein, was auch die pseudepigraphische Literatur bestätigt. Im Neuen Testament hat die Weisheit eine spezifischere Bedeutung: Es geht nicht um irgendeine allgemeine menschliche Weisheit oder Fähigkeit, die im Tode oder vor dem jüngsten Gericht hilft, um errettet zu werden. Es ist zu vermuten, dass Paulus hier in direkte Konfrontation zur „griechischen Weisheit“ geht, weil die Weisheit der Welt Torheit bringt (1Kor 1,20). Die Menschen haben Klugheit und Weisheit nicht automatisch von Natur aus und von ihren anthropologischen Voraussetzungen her, sondern nur weil sie an Jesus glauben und das Pneuma haben. Erst die Kenntnisse vom und der Glaube an den Tod Jesu und sein Kreuz geben Hoffnung auf die Ewigkeit. Das eschatologische Heil hängt also nicht von der menschlichen Bemühung um Weisheit ab, sondern von der Weisheit des Glaubens. In diesem Sinne verkündigen auch die späteren (deuteropaulinischen) Schriften des Neuen Testaments die Beziehung zwischen Weisheit und Eschatologie mit stärkerer Betonung der Person Christi, in dem alle Schätze der Weisheit verborgen sind (Kol 2,3). Mit der Analyse der griechischen Grabinschriften möchte der Autor den Hintergrund der paulinischen Weisheitstheologie im Kontext der griechischen Eschatologie erhellen.

Bevezetés

Az ókori ember számára a bölcsesség hozzátartozott az élethez, de a halálhoz és a túlvilághoz is. Az élet innenső oldalán a *profán* szférában a bölcsesség segített helyesen orientálódni, megfelelő döntéseket hozni, a gyakorlati életvitelben helytállni. Ez a bölcsesség *etikai* területe. *Vallási* vonatkozásban a bölcsesség segített a transzcendencia felé lépni, fűrkészni az isteni szférákat, onnan inspirációt nyerni. A *filozófia* a művészetek vonalában haladt, hogy egyformán érintse a profánt és a szakrálist is. Az eszkatológia ezek közé ékelődik, mert egyformán érinti az élet etikai, vallási és sajátosan a filozófiai vonalát is. Ezt a különös ötvözetet jól lehet látni pl. a görög sírköfeliratok anyagaiban, ahol a böl-

csesség sokfajta módozatban jelenik meg, és korlátok nélkül érinti az élet és halál számtalan összetevőjét.

Kutatásunkban olyan tények felderítésére törekszünk, amelyek egyformán érintik az ókori pogány emberek hitvilágát és értékrendjét a halál küszöbén, hogy ennek háttérben megközelítsük az ószövetségi, majd az újszövetségi bölcsesség dimenzióit az eszkatológia viszonylatában. Ezért olyan kérdések megfogalmazását és megválaszolását tűzhetjük célul, mint például: Milyenfajta bölcsességet fedezhetünk fel az ókori görög epítáfiumi szövegekben? Milyen terminológiai kategóriákkal lehet kifejezni a bölcsesség jellemzőit? Hogyan fogalmazódik meg a bölcsesség a görög sírköfeliratokban? Az antik görögök bölcsességértelmezése csak a földi élet értékelésére ad választ, vagy tart-e valamilyen igényt arra is, hogy a földi életben szerzett bölcsesség segítse a halálba menő embert túlvilági vándorlásában, ill. üdvpozíciójában is? Hogyan szerzi meg az ókori ember a megfelelő bölcsességet, hogy helyesen tudjon orientálódni a halál világában? A bölcsesség mennyire szerzhető meg emberi képesség, esetleg (ön)képzés, tanulás vagy gyakorlat által, és mennyire függhet a műzsák vagy az istenek érintésétől? Hogyan jelenik meg a bölcsesség a zsidó gondolkodásban – a kanonikus és a kánonon kívüli iratokban? A bölcsességnek milyen vonulatát fedezhetjük fel az újszövetségi szerzőknél és az apostoli teológiában? Milyen a kapcsolat a világ bölcsessége és a hit bölcsessége között? És hogyan illeszkedik bele az eszkatológiai üdv ismerete a keresztről szóló beszéd „bolondságába”?

Ezek és ezekhez hasonló gondolatok mentén próbálunk most tanulmányunkban tájékozódni a bölcsesség és eszkatológia témájában.

1. A bölcsesség terminológiai meghatározása az eszkatológia viszonylatában

A bölcsesség és eszkatológia kapcsolatában az ókori görög világban *több terminológiai variációval* dolgozhatunk. Ugyanis a bölcsesség számára a megszokott vagy közismert főnévi σοφία kifejezésen kívül más fogalom is áll rendelkezésre, mint pl. φιλοσοφία (filozófia = a bölcsesség szeretete), διδασκαλία (bölcst tanítás, előadás), λόγος (bölcst beszéd), πινυτή (okosság, értelem), esetleg az is a bölcsesség egy formáját fejezi ki, ha egy személyt bölcsnek, azaz σοφός-nak jelölnek. Mindezek a kifejezések nemcsak a hétköznapi hellén élet szótárában szerepelnek, hanem komoly jelentéstartalmat hordoznak az ókori görögök túlvilághite számára. Bár az Újszövetségben ezek a fogalmak mérsékeltebb eszkatológiai töltetet tartalmaznak, az intertestamentális eszkatológiában azonban – ahogy látni fogjuk – eléggé apokaliptikus irányba mutatnak. Azonban a legkifejezőbb fogalom a bölcsességre a klasszikus σοφία, amelynek nemcsak a görög túlvilághit, hanem az ószövetségi eszkatológiai reménység és főleg a páli és deuteropáli levelek eszkatológiája számára fontos jelentéstartalma van. Mindez nemcsak elvontan és egymástól függetlenül értendő, hanem a pogány görög és az apostoli szemlélet feszültségében is. Ugyanis éppen Pál apostol az, aki szinte a dolgok közepébe vág, amikor – nyilván

személyesen szerzett ismerete szerint – mondja: a görögök keresik a bölcsességet (Ἑλληνες σοφίαν ζητοῦσιν – 1Kor 1,22). Milyen bölcsességet kerestek a görögök: hogyan keresték, vagy hogyan fejezték ezt ki?

2. A bölcsesség és eszkatológia az antik görögöknél a sírfeliratok tükrében

Hogy hogyan keresték a görögök a bölcsességet, és hogyan értelmezték azt a maguk számára a túlvilági képzetek távlatában, a legjobban talán a görög sírfeliratok mutatják, amelyek igazi gyakorlati példák Pál állításaihoz.

A görögök a bölcsesség alatt olyan emberi tulajdonságokat és képességeket értettek, amelyek vonatkoznak 1. a képzésre (a zene, retorika, irodalom, költészet, filozófia, jog, színészet, egészség vagy matematika ismereteire), 2. az etikai követelményekre, 3. a vallásgyakorlatra és 4. a gyakorlati életbölcsességre. Az alábbiakban megközelítjük és reprodukálni fogjuk ezeket az epitáfiumi szövegeket.

2.1. Az (ön)képzés által szerzett bölcsesség

Az egyik legalapvetőbb mód, ahogyan a bölcsesség birtokába lehetett jutni, a képzés és önképzés volt. A képzés által szerzett bölcsességnek nagyon sok válfaja volt – nyugodtan mondhatjuk: annyi, amennyi tudomány vagy ismeretágazat csak létezett az ókori görög világban. Ennek vonatkozása a halálra és túlvilághitre abban mutatkozott meg, hogy a sírkőfeliratokban a halottat részletesebben is jellemzik a szerzett bölcsesség és emberi képesség/képzettség valamelyik ágazatában, és ezután hangsúlyozzák, hogy ennek köszönhetően – vagy ezért érdemként – a halottnak pozitív túlvilági sorsa van.

2.1.1. A bölcsesség mint retorika

Egy 18 éves diákról Efezusból a sírkövén (a császárság korából) azt olvashatjuk, hogy tanulta (διδασκόμενος) a retorika művészetét, ill. kezdte hallgatni a retorika előadásait (ἔργα ῥητορικῆς), ezért, mint bölcs és képzett ember, halálában már nem az Acherónba kerül, ahol megsemmisülés várna rá, hanem a héroszok szent házaiba költözött, mert a képzeteknek (σοφοῖσιν) ez jut osztályrészül:

Amikor éppen 18 éves lettem, és kezdtem tanulni a retorikát, Leszboszban, a szép fák helyén, megtámadott a halálos betegség, és már nem tudtam visszatérni szeretett hazámba, Efezusba. [...] Most a héroszok szent hajlékaiban lakom, nem az Acheronban; mert ilyen életvég jut a képzeteknek.¹

¹ R. MERKELBACH–J. STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, n° 03/02/72. E. CURTIUS-A. KIRCHHOFF: *Corpus Inscriptionum Graecarum* II, Hildesheim–New York, 1977, 3019; G. KAIBEL: *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, n° 228; W. PEEK: *Griechische Vers-Inschriften* I, n° 970; R. MERKELBACH u. a. (Hrsg.): *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 16. Band, Bonn, 1982, n° 2101; PERES, I., *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 46.77.

2.1.2. A bölcsesség mint irodalom és költészet művelése

Az egyik sírfelirat Kolophonból (Kr. e. 1. századból) arról beszél, hogy Gorgosz, aki Apollón papja volt, és az orákulumoknál próféta tiszteletet töltött be, a régi görög költőktől (főleg Homérosztól) nagy bölcsességre (σοφία) tett szert.

Hasonló jellegű reliefes feliratot találhatunk Pantikapaionban (Kr. u. 1. századból), amely bizonyos Sztratonikoszról beszél, aki szintén nagyon bölcs ember volt, és könyveket írt, amelyekből évszázadokon át fognak tanulni (πεύσις = tudakolás, kérdezősködés) a bölcsességre vágyók:

Az okosságot és gondos értelmet megőrizve elmentél, Sztratonikosz, gyászoló apádnak könnyeket hagyva hátra. Most azokhoz tartozol, isteni barátunk, akik előtted élték. Mégis évszázadokon át meríteni fognak (πεύσεται)² könyveidből, és tanulni rendkívül megnyerő bölcsességedet.³

Egy másik ilyen az a sírfelirat a sok közül, amely mint relief a frígiai Miletupoliszból származik (Kr. u. 2. századból), és amely egy Magnus nevű homéroszi költőről nyilatkozik, eléggé szuperlatívuszokban, aki Homérosznak köszönheti híres bölcsességét, amelyet még a sírkövön is meg kell örökíteni.

Mint bölcsen (szépen, ügyesen) elkészített sírkő (σοφῆ λίθος = relief) mutatom az erre elmenőknek a híres (εὐκλέα) Magnusz, a nagy költőt, a bölcsességben jártas/híres embert (τὸν ἐν σοφίᾳ κλυτὸν ἄνδρα), Homéroszban képzett író. Mint nagy csoda tűnt (fel) az idegeneknek, és ennek a városnak is. [...] Barátaim, gondolatok a halálban is az öregre, aki először is a ti fiaitokra hagyta az irodalmi képzés élvezetében való részesítést.⁴

2.1.3. A bölcsesség mint a megfelelő filozófia művelése

Az ókori görög bölcsesség elképzelhetetlen lenne a tényleges filozófia nélkül. Találkozhatunk olyan sírfeliratokkal is, amelyek konkrétan a filozófiát vagy a filozófusok bölcsességét hangsúlyozzák, esetleg azokkal szemben is, akik romlott életvitelhez vezettek. Így olvashatunk ehhez hasonlót egy milétoszi dupla sírfeliratban, amely talán a Kr. u. 2. századból való lehet (170 körül): Euandridaszról szól, aki 80 évesen halt meg, tragédiaköltéssel foglalkozott (γραφῆ τῆς τραγῳδίας), és egy Heszthiaiosz nevű filozófusról, aki dicsérte Szókratészt és Platón, és átkozta Epikurosz.

Ez a családi sír takarja azt a férfit, aki nem üres gondolkodás szerint élt, hanem bölcs gondolatok (αἰ σοφία) szerint, amelyek Szókratésztől és Platótól származnak, és nem attól az istentelen Epikurosztól... Föld, mely kegyes módon szóródtál rá erre a férfiúra, bár csak könnyűként takarnád őt, amikor felszáll a kegyesek szent hajlékaiba.⁵

² πεύσεται = πειθάνομαι: megtudni valamit, értesülni valamiről, tudakozódni, kérdezősködni.

³ W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 329 = W. PEEK: *Griechische Vers-Inschriften* I, n° 1475.

⁴ W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 358 = W. PEEK: *Griechische Vers-Inschriften* I, n° 1182.

⁵ R. MERKELBACH–J. STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, n° 01/20/25 = W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 470; G. KAIBEL: *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, X, 222b; W. PEEK: *Griechische Vers-Inschriften* I, n° 2018; PERES I.: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 62.85.

Hasonlóan filozofáló sírfelirat Efezusban is található (a Kr. u. 90 és 130 közti időből, azaz Plutarkhosz idejéből), amely egy platonista filozófusról, Ofelliusz Laetuszról szól, aki a lélekvándorlásban hisz, ezért a halál után nem a halottak birodalmába megy, hanem egy másik okos emberbe költözik át:

*Sírfelirat Ofelliusz Laetusra, platonista filozófusra (φιλόσοφος),
akinek minden beszéde és tette erénynek számított.
Ha Püthagorasz után a lélek más emberbe vándorol át,
akkor benned, Laetusz, Plátó éledt újra.⁶*

2.2. A bölcsesség megnyilvánulása a helyes etikai magatartásban (erény és bölcsesség)

Egy epitáfium Szárdiszból (Kr. u. 1–2. századból) olyan nőről nyilatkozik, akinek sírján, mint relief, nyitott könyv van, ami azt jelzi, hogy a nő önképző módon gyűjtögette a bölcsességet. Sokoldalúan képezte magát, ahogy a szöveg is mutatja, amely arról is szól, hogy a nő a jó bölcsesség birtokában helyesen tudott cselekedni, és dicsőségre, ill. nagy elismerésre tett szert:

Már a kő mutatja: egy elegáns nő sírja ez. Ki ez? – A verses felirat jelzi: Menophila. – És miért van festve a sírkőre liliom? Egy A (ἀλφα) betű, egy könyv és kosár, és hozzá még egy koszorú? – A könyv (βιβλος) hirdeti a képzést (σοφία), a koszorú, amelyet egykor fején hordott, mutatja a helyzetét, hogy egyedüli gyermek volt, egyke (τὸ εἶν). Értékes erényeit (ἀρεται – erények, szellemi kiválóságai) mutatja a kosár, a virág jelzi ifjúságát, amelyet zsákmányként elrabolt tőle a démon. Bárcsak könnyű lenne számodra a föld, ha te így éltél. Mégis gyermektelenül, ah, maradtak szüleid, akinek csak könnyeket hagytal hátra.⁷

A sírfeliratokban gyakran találkozunk olyan állításokkal, amelyek a bölcsesség megnyilvánulását a helyes etikai magatartásban látják, amelyben egyformán érvényesül az erény és a bölcsesség, sőt: e kettő olyan érdemet alkot, amely a túlvilági boldog helyet hivatott biztosítani. Egy philadelphiai (Kr. utáni 1. századból való) szintén (neo)püthagoraszí sírfelirat olyan reliefet tartalmaz, amely az Y betűvel van jelezve (= *littera Pythagorea*): ez azt sugallja, hogy az ember útja döntéshez (útkereszteződéshez) vezet, ahol dönteni kell: jobbra vagy balra (jó vagy rossz irányba, azaz a tudatlanság vagy a belső bölcsesség útján) indul tovább. A felirat egyértelműen azt sugallja, hogy a megfelelő bölcsességet már a természetől (azaz születésével) kaphatja az ember. Az igazi bölcsesség megfelelő döntésekhez vezet, és mindez a megfelelő etikai életvitelt, majd a halálon túli továbbléletet biztosítja. A szöveg így hangzik:

6 R. MERKELBACH–J. STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, n° 03/02/29 = J. HONDIUS u. a. (Hrsg.): *Supplementum epigraphicum Graecum*, 31. Band, Leiden-Amsterdam, 1923ff., 951; J. HONDIUS u. a. (Hrsg.): *Supplementum epigraphicum Graecum*, 32. Band, 257; R. MERKELBACH u. a. (Hrsg.): *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 17/2. Band; B. HRUSKA: *Antická knihovna* (Antik könyvtár) 48, I, Praha 1972, 142.

7 W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 433 = W. PEEK: *Griechische Vers-Inschriften I*, n° 1881.

Nem vagyok Püthagorász, az a híres férfi, hanem a természettől⁸ olyan bölcsességgel (σοφία) rendelkezem, amely sors által rendelt ki nekem egyforma nevet.⁹

2.3. A bölcsesség érvényesülése a vallásgyakorlatban

Az ókori görögök a bölcsességet a vallásgyakorlatban is érvényesítették. Olykor azzal a céllal, ill. azzal a szemlélettel, hogy az isteneknek való szolgálat igazi bölcsességet ad, sőt feljogosít arra is, hogy az ilyen „isteni” vagy „vallási” bölcsesség megnyitja a boldog üdvélet felé vezető utat. Az egyik sírfelirat Kolophonból (Kr. e. I. századból) arról beszél, hogy Gorgosz, aki Apollón papja volt, és az orákulumoknál próféta tiszteletet töltött be, a régi görög költőktől (főleg Homérosztól) nagy bölcseségre (σοφία) tett szert: sokat tanult tőlük, és belőlük egy mitológiai kézikönyvet állított össze. Ezért bölcsességének köszönhetően nem az egyszerű halandók között kap helyet a halál után, hanem a bölcs kegyesek társaságába (χωροὶν εὐσεβέων) száll fel (εἴβη), közel az Olümposzon vagy az égben lakó istenekhez, hogy velük élvezze tovább a végtelen túlvilági létet.

Ölében a Kekropsz földje takarja a kiváló Gorgoszt, a (háromlábú) klarisszi Leto fiának (Apollónnak) a szolgáját: ő az összes tudományban képzett ember volt, aki sok könyvet használt, aki a költők termését értékesítette (= felhasználta), és életében szerette a bölcsességet (σοφίην); ezért, amikor meghalt, kegyességéért a kegyesek helyére került.¹⁰

2.4. A gyakorlati élet bölcsessége

Nem kell azon csodálkozni, hogy az ókori epitáfiumszövegek magasztalják a halottaknak olyan jellegű képességeit, amelyeket a görögök mint magas fokú bölcsességet ismertek el, és amelyekre halálukig törekedtek is. Ezek az emberi (bölcsesség adta) erények fontosak voltak számukra a túlvilág szempontjából is, mert utat nyitottak nekik a boldog túlvilági életre. Ezért találkozhatunk olyan jellemzésekkel vagy önjellemzésekkel, amelyek a halott földi életét értékelik, és persze megállapítják, hogy pl. jól élt, bölcs volt (σοφός, σοφί),¹¹ beteljesítette az élet értelmét,¹² nem

8 ἐφύην = φύω: születni, származni, természettől fogva, természet szerint. Reinhold Merkelbach javasolja így fordítani: „az én φύσις-em ilyen jellegű volt”.

9 R. MERKELBACH–J. STAUBER: *Grabsteine aus der griechischen Osten*, n° 04/24/02 = W. PEEK: *Griechische Vers-Inschriften* I, n° 1805; A BRINKMANN: Ein Denkmal des Neupathagoreismus, in *Rheinisches Museum* NF 566 (1911), 616–625; PERES I.: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 52–53.

10 R. MERKELBACH–J. STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, n° 03/05/02 = W. PEEK: *Griechische Vers-Inschriften* I, n° 754; W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 134; WILLAMOWITZ: *Hellenistische Dichtung* I, 106, 3; PERES, I.: *Griechische Grabinschriften und neutestamentliche Eschatologie*, 47.64.

11 W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 506.

12 W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 313.

élt bölcstelenül (οὐκ ἀσοφῶς)¹³, sőt ő lehetne akár a gyakorlati élet bölcsességének a példája.¹⁴ Ilyeneket és hasonlókat tucatjával találhatunk.

Végezetül hadd idézzünk még egy ilyen sírfeliratot Rómából (a Kr. u. 3. századból?), amely a bölcsesség és erények példáját tükrözi, és amelyet egy Aeneasz nevű ember készíttetett:

Szent ez a hely, amelyet Aeneasz baráti szeretettel építtetett Eitheosznak mint a dicsőség helyét, aki mindenben a hősoszokhoz volt hasonló, a szépségben, a bátorságban, a barátságban és a bölcsességben (értelmességben: νόον). [...] Ez a hely valóságos 'boldogok szigete' (νήσοι μακάρων πέδων), ahol a kegyes, a legigazabb (δικαιοτάτοι) és a szeretett emberek laknak, akik a földön közös életben, rendben, bölcsességben (σὺν σοφίῃ), igazságban (δικαιοσύνη) és méltóságban voltak össze-kötve...¹⁵

Werneke Peek megjegyzi,¹⁶ hogy Aeneasz igen bátran fogalmaz, amikor halottait a hősoszokhoz hasonlítja, a sír helyét pedig a boldogok szigetéhez. A közbeiktatott szöveg azonban híuen tükrözi, hogy a halottaknak mennyire emberi oldalát hangsúlyozza a gyászoló hozzátartozó.

3. A bölcsesség érvényesülése az ószövetségi üdvreményben

Az Ószövetségben a bölcsességgel kapcsolatos elképzelések¹⁷ tovább fejlődtek az eszkatológiai üdv reményében (Ézs 11,2; 33,6), de már az apokaliptika irányába mozdultak, ahogy ezt látni lehet aztán főleg a pszeudoepigráf irodalomban. Miközben az izraeli bölcsesség „őrzői” (a próféták) polemizáltak az egyiptomi¹⁸ vagy babilóniai bölcsességgel és annak forrásaival (mágia, mantikus gyakorlat, extatikus orákulumok),¹⁹ maguk sem tudtak egészen ennek hatásától mentesek lenni.²⁰ Ennek bizonyítéka pl. az apokaliptikus álmok és látomások Dániel könyvében (7–12), ahol az isteni titkok megtudása és megfejtése érdekében sok érdekes cselekmény

13 W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 395.

14 Vö. pl. W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 333, 387, 393, 462.

15 W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 393; W. PEEK: *Griechische Vers-Inschriften I*, n° 2061; G. KAIBEL: *Epigrammata Graeca ex lapidibus conlecta*, n° 648.

16 W. PEEK: *Griechische Grabgedichte*, n° 317.

17 Vö. pl. J. L. CRENSHAW: *Wisdom and Authority: Sapiential Rhetoric and its Warrants*, in *VT.S* 32 (1981), 10–29.

18 Az egyiptomiaknál – a kultuszgyakorlatokon és beavatásokon kívül – főleg az emberi egzisztencia és a történelem eszkatologizálása történt bölcs mondások fogalmazásaiban, vö. pl. H. H. SCHMID: *Wesen und Geschichte der Weisheit. Eine Untersuchung zur altorientalischen und israelitischen Weisheitsliteratur*, BZAW 101, Berlin, Töpelmann, 1967, 49.

19 H. P. MÜLLER: *hākam*, in *ThWAT I* (Stuttgart, 1977), 934.

20 Vö. P. Von der OSTEN-SACKEN, *Die Apokalyptik in ihrem Verhältnis zur Prophetie und Weisheit*, *ThEH* 157, München, 1969, 53–63.